

Julesz Máté

Ökonómia és ökológia mint koercitív tényezők

BEVEZETŐ

Az utóbbi évek jogfejlődése egyre közelebb hozta a gyakorlathoz a környezetvédelem ügyének integratíválódását. Ez a folyamat több esztendő telt igénybe eddig, és még sok év tapasztalata kell ahhoz, hogy például az ökonómiai kérdések ökológiai megközelítésével összekapcsolhassuk: elméletben és gyakorlatban egyaránt.

A közelmúlt jogtermékei között számos említésre méltó példát és juris dictiót találunk. A következőkben a legfontosabbnak látszókat hozom fel a helyes irányba haladó magyarországi környezetvédelmi jogfejlődés bizonyítékaiként.

A magán- és közjog az ökonómiai kérdések ökológiai aspektusából nézve, kvázi keynesi megközelítésben szoros egységben szolgálja a környezet-, természet-, állatvédelem ügyét mint közérdeket. A közrend talajáról kiindulva nem is szükséges tehát e három területet külön-külön említeni: egyetlen fogalom, a környezetvédelem is elégnék látszik. Környezetvédelmi törvényünk mint valamiféle organikus, alkotmányerejű törvény amúgy is háttérjogszabálya a természetvédelmi és az állatvédelmi törvénynek, azok szatellit-jogszabályainak.

ÖKONÓMIA ÉS ÖKOLÓGIA

Az ökonómia és ökológia fejezetcím szerint a következőkben néhány egészen új és régi-új, valamint megújult intézmény kerül terítékre a fő cél, a gazdasági szempontrendszer és a környezetvédelmi nézőpont kompatibilitásának demonstrálására.

A MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁS¹ MINT ÖKONÓMIAI SZABÁLYOZÓ

„A megújuló energiaforrások relatív drágasága az idő múlásával csökkenni fog. A technológiai fejlesztéseknek köszönhetően egyre olcsóbbá válnak az ilyen forrásokat megcsapoló eszközök, miközben – éppen a gyorsan apadó készletek miatt – egyre drágább lesz a kőolaj és a földgáz.” (ÖTVÖS 2007, 19.)

2008. január 1-jén lép hatályba az új VET (a villamos energiáról szóló 2007. évi LXXXVI. törvény) 45. szakasza, melynek értelmében a villamos energiának felhasználók részére történő értékesítése során a felhasználókat az előző naptári évben értékesített villamos energia előállításához felhasznált energiaforrások részarányáról és környezeti hatásairól tájékoztatni kell. A szintén ekkor hatályba lépő 9–13. §§ a megújuló energiaforrásból és a hulladékból nyert energiával termelt villamos energia, valamint a kapcsolatosan termelt villamos energia termelésének elősegítéséről rendelkeznek: a környezet és a természet

¹Az új VET 3. § 45. pontja értelmében megújuló energiaforrás a nem fosszilis és nem nukleáris energiaforrás (nap, szél, geotermikus energia, hullám-, árapály- vagy vízenergia, biomassa, biomasszából közvetve vagy közvetlenül előállított energiaforrás, továbbá hulladéklerakóból, illetve szennyvízkezelő létesítményből származó gáz, valamint a biogáz).

védelme, a felhasználók ellátása, az elsődleges energiaforrások felhasználásának megtakarítása, valamint a felhasználható energiaforrások bővítése érdekében elő kell segíteni a megújuló energiaforrás, a hulladék mint energiaforrás, valamint a kapcsoltan termelt villamos energia felhasználását.²

A megújuló energiaforrás, a hulladék mint energiaforrás, valamint a kapcsoltan termelt villamos energia felhasználásának elősegítése érdekében a VET és a felhatalmazása alapján kiadott külön jogszabály energiaforrásokra, termelési eljárásokra, az erőművi névleges teljesítőképességre, az energiaátalakítás határfokára, hatékonyságára, valamint az erőmű létesítésének időpontjára tekintettel differenciált, kötelező átvételi rendszert hoz létre.³ A szélerőművek, szélerőműparkok által termelt villamos energia kötelező átvételének szabályait elkülönítetten, a rendszerszintű szolgáltatások korlátozott technikai lehetőségeinek figyelembevételével kell meghatározni.⁴ Az átvételi kötelezettség alá eső villamos energia termelői kötelesek az átvételi rendszerirányító üzletszabályzata szerinti mérlegköri szerződést megkötni, és az átvételi rendszerirányító által az átvételi kötelezettség alá eső villamos energia elszámolására létrehozott mérlegkörhöz csatlakozni. Ezt a mérlegkört az átvételi rendszerirányító egyenlíti ki.⁵

„Magyarországon a legnagyobb potenciált a napenergia jelenti, de a szél és a geotermális források is jelentősek.” (ÖTVÖS 2007, 19.)

A zöld bizonyítvány a megújuló energiaforrásból vagy hulladékból nyert energiával előállított villamos energia mennyiségét igazoló, származási igazoláson alapuló forgalomképes okirat.⁶ Az új VET fogalom-meghatározása szerint a biomaszsa a mezőgazdaságból, erdőgazdálkodásból és az ehhez kapcsolódó iparágakból származó termékek, hulladékok és maradékanyagok (a növényi és állati eredetűeket is beleértve) biológiailag lebontható része, valamint az ipari és települési hulladék biológiailag lebontható része.⁷

Láng István professzor szerint „veszélyes leegyszerűsítés, ha a biomasszáról csak mint energiaforrásról beszélünk. A biomaszsa emellett élelem, takarmány, ipari nyersanyag, szerves trágya, illetve szerepe van a biodiverzitás védelmében is.” (ÖTVÖS 2007, 19.)

Például Hollandiában az áramszolgáltatók már a *groene stroom*, azaz a zöld áram, a megújuló energiaforrásból, illetve biomasszából előállított áram szolgáltatásával reklámozzák magukat a fogyasztók felé. Ugyanígy a gázellátás terén: a holland Gáztörvény 40. cikkely 1. és 3. bekezdésének értelmében a hálózati szolgáltató köteles a fenntartható, hatékony és környezetbarát energiaellátás szempontjait figyelembe venni (*neemt de netbeheerder het belang van een duurzame, doelmatige en milieuhygiënische energievoorziening in acht*). A 2002. évi Besluit milieutaak gasbedrijven Gaswet, azaz a Gáztörvény környezetvédelmi rendelkezéseinek végrehajtására kiadott uralkodói rendelet 3. cikkelyének 1. bekezdése és a Gáztörvény 40. cikkely 2. bekezdése szerint az évi több mint 10 millió köbméter gázt szolgáltató köteles beszámolót készíteni arról, hogy milyen (és milyen költségű) kutatásokat folytattak a hatékony és környezetbarát gázfelhasználás terén. Ezt minden második évben március 1. előtt kell a hatáskörrel rendelkező miniszterhez eljuttatnia.

²Új VET 9. § (1) bek.

³Új VET 9. § (2) bek.

⁴Új VET 10. § (3) bek.

⁵Új VET 10. § (4) bek.

⁶Új VET 3. § 72. pontja

⁷Új VET 3. § 4. pontja

A német energiajogban az *innovationsintegrierter Umweltschutz* azt fejezi ki, hogy a fejlesztés során az energia-előállító cégek a gazdasági és ökológiai szempontokat egyenlőképpen veszik figyelembe. A *produktionsintegrierter Umweltschutz* arra utal, hogy az energiatermelés során igyekeznek megelőzni a melléktermékek keletkezését. De ha ez mégis bekövetkezik, a mellékterméket is környezetkímélő módon kell kezelni: például energiát kell előállítani belőle.

Akárcsak a hazai VET, a francia homológ jogszabály preambuluma is utal a környezeti-természeti értékek védelmére. Franciaországban a 2004-803. számú 2004. augusztus 9-i VET-GET értelmében az *Électricité de France* és a *Gaz de France* által kötött koncessziós szerződések érintetlenül hagyása mellett a közüzemi szolgáltatási szerződésekbe beleviszik – többek között – a környezetvédelem, a takarékos energiafelhasználás és az üvegházhatás elleni küzdelem ügyét is (*la politique de protection de l'environnement, incluant l'utilisation rationnelle des énergies et la lutte contre l'effet de serre*).

Az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak az irodai berendezésekre vonatkozó közösségi energiahatékonysági címkézési programról szóló 2422/2001/EK rendelete (2001. november 6.) preambuluma (1) szakasza értelmében a teljes villamosenergia-fogyasztás jelentős részét az irodai berendezések teszik ki. Az (5) szakasz szerint a tagállamok egészségüggyel, biztonsággal, környezetvédelemmel és fogyasztóvédelemmel kapcsolatos törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseinek közelítésére vonatkozó javaslatokban kívánatos magas szintű védelmet alapul venni. Az ilyen típusú berendezések energiahatékonyságának jelentős javítását megcélozva ez a rendelet hozzájárul mind a környezet, mind a fogyasztó magas szintű védelméhez. A (15) szakasz értelmében a világszerte használt *Energy Star* címke követelményeinek befolyásolása érdekében a Közösségnek részt kell vennie ebben a címkézési rendszerben és a szükséges műszaki előírások összeállításában. A (13) szakasz megfogalmazza, hogy az energiahatékony irodai berendezések többsége kevés többletköltséggel vagy anélkül beszerezhető, és sok esetben ezért a villamosenergia-megtakarítások következtében bármilyen további költség ésszerűen rövid időn belül megtérülhet. Az energiatakarékossági és a szén-dioxid csökkentésére vonatkozó célkitűzések ezért költséghatékony módon elérhetők ezen a területen, a fogyasztókat vagy az ipart érő hátrányok nélkül.

Hazánkban az energiaadóról szóló 2003. évi LXXXVIII. törvény értelmében⁸ adót kell fizetni, ha jogi személy, jogi személyiség nélküli egyéb szervezet vagy gazdasági tevékenységet folytató természetes személy saját felhasználásra termel energiát, **kivéve, ha a termelt villamos energiát megújuló energiából állítja elő**, vagy a termelt energia felhasználása a 6. § (1) bekezdésében megjelölt célra történik [...] Az utóbbi törvényhely⁹ szerinti cél például, ha az erőművet vagy távhőtermelő létesítményt üzemeltető személy energiát **kapcsolt hő- és villamos energia**¹⁰ előállítására használ fel. Az energiaadóról szóló törvény preambuluma megfogalmazza az energiagazdálkodás és a környezetvédelem céljainak figyelembevételével az externális környezeti károk energiaárakba történő beépítésének, valamint az energiatakarékossági szempontok érvényre juttatásának igényét.

⁸3. § (1) bek. f) pontja

⁹b) pontja

¹⁰A 2001. évi VET 3. § 19. pontja értelmében *kapcsoltan termelt energia* az azonos technológiai folyamatban egyidejűleg termelt hő- és villamos energia, illetőleg mechanikai energia.

Magyarországon a gépjárműadóról szóló 1991. évi LXXXII. törvény 8. §-a értelmében 20 százalékos kedvezmény illeti meg azon autóbust, tehergépjárművet – a nyerges vontató kivételével, amely után 30 százalékos kedvezmény jár –, amely a közúti járművek forgalomba helyezésének és forgalomban tartásának műszaki feltételeiről szóló 6/1990. (IV. 12.) KöHÉM rendelet 5. számú melléklete II. alpontja szerinti „5”, „6”, „7” vagy „8” környezetvédelmi osztály-jelzéssel (kóddal) ellátott ((1) bekezdés). 30 százalékos kedvezmény illeti meg azon autóbust, tehergépjárművet – a nyerges vontató kivételével, amely után 50 százalékos kedvezmény jár –, amely a KöHÉM rendelet 5. számú melléklete II. alpontja szerint legalább „9”, „10”, „11”, „12” környezetvédelmi osztály-jelzéssel (kóddal) ellátott ((2) bekezdés). A gépjármű kipufogógázának szennyezőanyag-tartalmát meghatározó konstrukciós jellemzők és a rendelet függelékeinek mellékleteiben meghatározott szennyezőanyag-kibocsátási követelmények teljesítése alapján a környezetvédelmi osztályt meghatározó jellemzők a következők szerint alakulnak. Például „5”: tiszta gázüzemű vagy elektromos meghajtású, illetőleg hybrid (a gépjárművet meghajtó elektromos-, valamint Otto- vagy Dízel-motorral is ellátott) hajtású. „12”: az ENSZ-EGB¹¹ 49.03 előírás III jóváhagyás és 51.02 előírás szerinti jóváhagyási jellel, OBD-rendszerrel ellátott Dízel-motoros (EURO-V.). Ezen mellékletet legutóbb a 16/2007. (II. 2.) GKM rendelet módosította.

„A közlekedésben a távlati megoldás egyértelműen a hidrogén-üzemanyag. Ez vizet pöfög ki, tehát nem szennyezi a környezetet.” (Ötvös 2007, 19.)

A fentről történő beavatkozás nemcsak az egyes államok, de a szupranacionális szervezetek szintjén is nélkülözhetetlen elemmé vált a gazdasági és környezetvédelmi érdekütközések rendezésekor. Ökonómia és ökológia dualizmusa egy irányban halad, és a mindenkori történelmi és geopolitikai helyzetben található a megfelelő koordinátáik. Az állami beavatkozás elkerülhetetlennek látszik, de ez kor- és körülményfüggő mértékben szükséges. Jelenleg elképzelhetetlen egy olyan merkantil gazdasági struktúra, ahol a szereplők – legyenek bár fogyasztók, vagy a gazdaság-kereskedelem képviselői – önmagukat szabályoznák a fenntartható fejlődés és az energiahatékonyság maximalizálása, finánciális érdekeik minimalizálása mellett. A normatív textus mögött rejlő érdek-összehangoló jogi fellépés a kodifikálás során a társadalom résztvevőivel folytatott érdekegyeztetés után volna csak lehetséges. Ehhez a jogszabályok mindhárom részről való betartása és a társadalmi szereplők normaadekvát viselkedése a kulcs.

A KÖZÉRDEK A JOGELLENESSÉGET NEM ZÁRJA KI

A BH 2007. 226. jogesetben a magyar Legfelsőbb Bíróság megállapította, hogy a közérdekű célokat kielégítő mobil-átjátszótorony létesítésével okozott kárt meg kell téríteni, ha a szomszédos ingatlan szükségtelen zavarását eredményezi. Az elsőfokú bíróság az ítélete indokolásában megalapozottan hivatkozott mindazokra a tényekre (villámlással járó hang- és fényjelenségek, szélben sípoló, füttyülő hang, táj- és természetidegen látvány stb.), amelyek a lakás céljára használt szomszédos ingatlan rendeltetészerű használatát hátrányosan befolyásolják. Továbbá a zavarás önmagában valóban nem minősül szükségtelennek, így nem minden zavarásnak van jogi következménye. **A szükségességet a közcélúság és a közérdek önmagában nem igazolja.** A kimentés körében a létesítmény elhelyezésének optimális volta nem kizárólag

¹¹Az Egyesült Nemzetek Szervezete Európai Gazdasági Bizottsága.

az alperes érdekkörében vizsgálendő, és nem csak a már meglévő bázisállomásokhoz viszonyított optimális hely kiválasztását jelenti. A szomszédok érdekeit és a jogszabályi előírásokat komplexen, a kétoldalú érdekkör szempontjait is vizsgálva jelenthető csak ki, hogy a szükségtelen zavarás megvalósult-e. E körben tehát nem az alperes gazdasági és műszaki érdekeinek optimalizálása a döntő szempont, hanem az, hogy a torony máshol való elhelyezésére a gazdaságossági és műszaki követelmények megváltoztatásával lehetőség volt-e. A kimentés körében az alperesnek azt kellett volna bizonyítani, hogy az antennatorony csak ott volt létesíthető, vagyis arra akár drágábban, akár a többi torony előre átgondoltan tervezett létesítésével sem lett volna más lehetőség. **Az ingatlanpiacon az ingatlan forgalmi értékét a kereslet csökkenése folytán objektív módszerekkel nem igazolt jelenségek is befolyásolhatják. Az ezek miatt objektív tényként megvalósuló értékcsökkenés pedig már olyan károsodás, amelyek miatt a felperesek az alperestől kártérítést megalapozottan igényelhetnek.**

A 42/2006. (X. 5.) AB határozat kimondta, hogy – *inter alia* – az elektronikus hírközlésről szóló 2003. évi C. törvény 96. § (2) bekezdése alkotmányellenes: *az elektronikus hírközlési építményt az ingatlanon úgy kell elhelyezni, hogy az a szomszédos ingatlanok tulajdonosait a jogaik gyakorlásában ne, vagy az adott körülmények által lehetővé tett legkisebb mértékben zavarja, ebben az esetben a létesítmény elhelyezése és működtetése nem minősül a Ptk-ban meghatározott szükségtelen zavarásnak.* A határozat indokolásának III. 6. pontjában a magyar Alkotmánybíróság megfogalmazta, hogy a hivatkozott szakasz a hírközlési építmény létesítését a lehető legkisebb mértékűnek tekintett zavarás esetében jogossá minősíti, kizárva a tulajdonjog és a birtoklás háborítására a Ptk-ban meghatározott szabályok alkalmazását. A lehető legkisebb mértékű zavarás meghatározásának szempontjait a támadott jogszabály nem adja meg, az eljáró szerv szabad mérlegelésétől függ ennek megállapítása. Ilyen körülmények között a tulajdonkorlátozás nem fogadható el arányosnak és így alkotmányosnak. A hivatkozott szakaszt az AB a határozat közzététele napjával kasszálta.

A Szabo contra East Digifone Ltd. ügyben 1998-ban Írországban egy cellás mobiltelefon-állomást akartak telepíteni, és ez ellen a környék lakói tiltakoztak. Ebben a konkrét esetben az döntött, hogy nem ionizáló sugárzást¹² bocsátott volna ki az elektromos állomás, ami nem vezethetett a felperesek által felsorolt álmatlansághoz, szív- és keringési panaszokhoz, sinusitishoz vagy bronchitishoz. Fenyegető veszély miatt eltiltást csak tudományosan bizonyított **tényeken** alapuló indokok alapján szabad a bíróságnak kiszabnia. Kétely esetén a beruházó érdekeit védelmezik, jóllehet ez ellentmondani látszik a környezetvédelemben megfogalmazott, általánosan bevett alapelvnek, a minimális kockázat princípiumának. Megfelelni látszik azonban az üzleti érdekek védelmének.

Svájcban az Alkotmány is megfogalmazza az ionizáló sugárzás elleni védelem igényét.¹³ Magyarországon az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 5. § (3) bekezdés d) pontja értelmében mindenkinek kötelessége tartózkodni minden olyan magatartástól és tevékenységtől, amely a társadalmilag elfogadható kockázati szinten felül, köztudottan mások egészségét veszélyezteti.¹⁴ Egészségügyi törvényünk preambuluma megfogalmazza, hogy az egészség fejlesztését, megőrzését és

¹²Az atomenergiáról szóló magyarországi 1996. évi CXVI. törvény 2. § e) pontja értelmében ionizáló sugárzás a közvetlenül vagy közvetve ionizáló részecskékből, illetve ionizálásra képes fotonokból álló sugárzás.

¹³118. cikkely

¹⁴Az 1997. CLIV. törvény 51. § (3) bekezdése értelmében ionizáló sugárforrásokat működtetni csak egészségügyi hatósági engedély birtokában szabad.

helyreállítását az egészségügy eszközrendszere csak (1) **a természeti és épített környezet védelmével**, illetve (2) **a társadalmi és gazdasági környezettel együttesen** képes szolgálni.

Az 50/2007. (VII. 10.) AB határozat 4.3. pontja 3. bekezdés 1. mondatában a magyar Alkotmánybíróság megállapította, hogy a „közterületek, a zöldfelületek közösségi érdekeknek megfelelő mértékű megtartása” – szemben „a közérdek érvényesítésével kapcsolatos”, közelebről meg nem határozott „jogbiztonsági” megfontolásokkal –, az Alkotmány 18. §-ába foglalt, egészséges környezethez való jog – intézményvédelmi oldalára figyelemmel – megfelelhet a tulajdonkorlátozás alkotmányosságának feltételeként szolgáló közérdekűségi mércének.

Az államhatárról szóló 2007. évi LXXXIX. törvény 3. § (2) bekezdése értelmében a határvonal és határjelek láthatóságának biztosítása érdekében a rendőrség gondoskodik a meghatározott területnek a láthatóságot akadályozó növényzettől való megtisztításáról. Az e tevékenységgel összefüggésben okozott kárért a rendőrség, illetve a földmérési és térképészeti állami alapfeladatokat ellátó szervezet **a polgári jog fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatásáért viselt felelősségre vonatkozó szabályai szerint felel**. A vasúti közlekedésről szóló 2005. évi CLXXXIII. törvény 43. §-a értelmében a vasúti társaság jogosult a vasúti pályán és a vasúti pálya közvetlen közelében a szabad kilátást akadályozó, továbbá a vasúti vezetékek nyomvonalában lévő növényzet eltávolítására, ha azt a közlekedés biztonsága, üzemzavar megelőzése, vagy vezeték létesítése, javítása, karbantartása indokolja. **A növényzet eltávolítása nem okozhat aránytalan sérelmet az érintett lakosság érdekei, illetve a környezet-és természetvédelmi érdekek szempontjából** ((3) bekezdés). Az elektronikus hírközlésről szóló 2003. évi C. törvény értelmében az elektronikus hírközlési építmény építtetője (elhelyezője) az építési munkálatok befejeztével a környezet eredeti állapotának helyreállítására köteles. Az ilyen építmény elhelyezéséhez használt más létesítmény, magánterület, illetve önkormányzati tulajdonban lévő közterület tulajdonosa megállapodhat az építtetővel, hogy a helyreállítás az eredetinel jobb minőségben történjen (94. § (4) bekezdés). Az **objektív felelősség** materiális jogi szempontból ilyenkor nemcsak a polgári törvénykönyvnek kifejezetten a veszélyes üzemi tárgykörbe tartozáskor felhívandó indemnizációs szerkezetére történő utaláson alapul, hanem azon is, hogy a közigazgatási jogi kártalanítás megítéléséhez a közigazgatási határértéket meg kell haladnia az okozott kárnak. Ez feltétele a közigazgatásjog-ellenességnek, amely nélkül közigazgatási jogi kártalanításra nem kerülhet sor. Mint fentebb, a BH 2007. 226. jogesetben láttuk, **a közérdek a jogellenességet nem zárja ki**.

Megállapítást nyert, hogy **az objektív felelősség a környezeti-természeti értékek oltalmazására legalkalmasabb** formula. Ennek az objektivitásnak azonban a hazai jogrendben kettős osztata lehet:

tisztán *üzemkörön belüliségen* alapuló felelősség, mely faktuálisan objektív;

ha azonban az *elháríthatóság* kritériuma is fennáll, már veszélyes üzemi deliktualitásról lehet szó, mivel vétkességi elem „csúszik” a felelősségi struktúrába.

A kártalanítási jogi objektivitás országról országra eltérően alakulhat, még Európán belül is. Például egészségügyi törvényünk is definiál tárgyi felelősséget: amennyiben a vérvérvétel szakmai szabályok szerinti felhasználásával összefüggésben a beteg kárt szenved vagy meghal, őt, illetve az általa eltartott hozzátartozóját az állam kártalanítja.¹⁵ Ebben az esetben tehát deliktualitástól – vétkességi elem fennforgásától

¹⁵1997: CLIV. törvény 227. § (4) bekezdés

– független közigazgatási jogi kárfelelősséget, kártalanítási kötelezettséget állapít meg a törvényhozó. Ez a – legtöbbször – kárátalány nem zárja ki *ne bis in eadem re* alapon az egyéb magánjogi igény érvényesítését kártérítés, kárpótlás, életjáradék stb. institutionális keretei között. A polgári törvénykönyv szerint államigazgatási jogkörben okozott kárért a felelősséget csak akkor lehet megállapítani, ha a kár rendes jogorvoslattal nem volt elhárítható, illetőleg a károsult a kár elhárítására alkalmas rendes jogorvoslati lehetőségeket igénybe vette.¹⁶ Itt azonban nem anyagi vagy alaki jogi jogellenesség szerepel a kárszerkezetben, hanem az állam (illetve – más, hasonló strict felelősségi esetekben – az önkormányzatok, esetleg egyéb, nemzetközi jogi vagy országos szervezetek, természetes személyek stb.) fokozott etikai-igazságossági tudatosságon alapuló jogi felelősségvállalásáról van szó. A kártalanításhoz való jog ilyenkor a kár és a *lato sensu* felróhatóság alapján tevékenységi körében (adott esetben véltlenül, *lege artis*) előidézett kár megtérítésére kötelezett (többnyire jogi) személy közti fiktív, tisztán normatív és nem történeti tényállásból fakadó kauzalitásból ered. Hiányzik a deliktuális felróhatóságon túl a jogellenesség is. A jogtörténet korábbi korszakaiban nemigen ismert törvényi fikciót állít fel a jogi norma a nehéz igényérvényesítési helyzetben lévő személy(ek) javára, a nagyobb finansiális potenciával bíró(k) terhére. Ekkor valójában nem *praesumptio iuris et de iure*, hanem tényszerű fikció szerepel a jogszabályi háttéranyagban. Ilyen még a környezeti károk megelőzése és helyreállítása tekintetében, a környezeti felelősségről szóló 35/2004/EK parlamenti és tanácsi irányelvben szereplő állami felelősségvállalás. Igaz, ez csak lehetőségként, nem kötelezettségként fogalmaz meg hasonló felelősségi formulát az állam terhére. Továbbá előírja, hogy – lehetőség szerint – térüljön meg az állam így keletkező kára. Ekörül sok vita folyt a direktíva előkészületi munkálatai alatt. Az állam *de origine* objektív, kvázi a készfizető kezességhez hasonlóra tervezett felelősségén enyhítettek ekként az irányelv végső, elfogadott változatában, melyet már minden tagállam hajlandó volt megszavazni. Így az állam abszolút felelősségének enyhítése mellett annak idején síkra szálló Egyesült Királyság és Ausztria képviselői is. Arról, hogy e jogszabály túlnyomóan köz- vagy magánjogi elemeket tartalmaz-e, illetve közjogi vagy magánjogi harmonizáció szükséges-e, kül- és belföldön egyaránt viták folytak/folytak. Végül is közigazgatási jogi norma keretei között került sor rá (környezetvédelmi törvény), de vitathatatlan a polgári jogi partikulások ubikvitása mind az irányelvben, mind a harmonizáció terepeként fungáló hazai normában. Ennek valós oka, hogy itt is a közjognak a magánjog terepébe történő beavatkozásával találkozunk. Ez az irányelv és annak hazai jogba ültetése egyaránt **az ökológia közjogi védelmének szükségességét húzza alá, az ökonómiai érdekek nem kívánt dominanciájának ellensúlyozásával.**

Az ökológiai szempontok kihangsúlyozására a tisztán ökonómiai szemléletmóddal szemben mindenképpen valamely tárgyi mérce megvonása *sine qua non*. Hogy ez a tárgyi zsinórmérték mennyiben szubjektívizálódik a gyakorlatban, abban nemcsak a jogszabályalkotásnak, de a joggyakorlatnak is – s talán ez utóbbinak különösen – fontos szerep jut. A pertinens jogalkalmazásban a közérdek a jogellenességet nem zárja ki. A jogellenesség fennforgását pedig nemcsak szubjektív, de objektív felelősség esetén is az igazságszolgáltatás feladata eldönteni. Ha a vétkesség hiányának bizonyítása szükséges, csak akkor lehet a károkozó felet az azt alátámasztó körülmények bizonyítására kötelezni. Egy tisztán objektív felelősségi helyzetben ennek nem volna

¹⁶Ptk. 349. § (1) bekezdés

értelme. A *latiore vocis notione*, vétkességtől esetleg teljesen független felróhatóság – például a biztosítási jogviszonyból történő megtérülés esetén, mögöttes állami felelősségvállaláskor stb. – a kárpótlás intézményének is helyet adna. Az új Ptk-tervezet indoklása szerint a kárpótlás intézménye kikopott a magyar polgári jogból, így annak nincs többé helye a kódexben. Mint elméleti lehetőséget érdemes megőrizni, arra az esetre, ha kárrendezéskor sem a kártérítés, sem a kártalanítás konceptuálisan nem lenne felhívható. (De semmiképpen sem a kárpótlási jegyeknek a rendszerváltást követően, az értékpapírjogban megfogalmazott jelentése szerint.)

A BH 2006. 308. jogesetben olvassuk, a környezetvédelmi hatóság megállapította, hogy a felperes mindenféle műszaki védelem nélkül elhelyezett ingatlanán mintegy 300 db 200 literes fémhordót. A megyei bíróság álláspontja szerint a hulladékgazdálkodás rendjéről szóló 2000. évi XLIII. törvény (Hgt.) 13. § (1) bekezdése értelmében – *a hulladék termelője, birtokosa a tevékenysége gyakorlása során keletkező, illetve más módon a birtokába kerülő hulladékot köteles, gyűjteni, továbbá hasznosításáról vagy ártalmatlanításáról gondoskodni* – a felperes hulladékbirtokosnak minősült, és mint hulladékbirtokosnak kötelessége lett volna a birtokába kerülő hulladéknak az ártalmatlanításáról gondoskodni. A felperes arra hivatkozott, hogy a hulladékgazdálkodó sokkal szűkebb fogalom; olyan jogi vagy természetes személy, aki gazdálkodó tevékenységével összefüggésben hulladék kezelésével foglalkozik – ez állapítható meg a Hgt. 3. § a)-r) pontjainak vizsgálata után is. Különös tekintettel a 3. g) pontban írtakra: *hulladékkezelő az, aki a hulladékot gazdasági tevékenysége körében a hulladék birtokosától átveszi, kezeli*. Azt állította, nyilvánvaló, hogy a gyártó, termelő, a forgalmazó, a hulladék tárolója tartozik ebbe a körbe; ezekbe a meghatározásokba a felperes személye nem fér bele. A Legfelsőbb Bíróság megfogalmazta, hogy alaptalanul hivatkozott arra a felperes felülvizsgálati kérelmében, hogy a Hgt. személyi hatálya rá – mint természetes személyre – nem terjed ki. A Hgt. 3. § h) pontja definiálja a hulladékgazdálkodás fogalmát: *eszerint a hulladékkal kapcsolatos mindennemű tevékenység idetartozik. A tevékenységet végezheti természetes és jogi személy, illetve jogi személyiség nélküli gazdasági társaság is. A jogszabályi felsorolás nem taxatív, hanem példálózó jellegű. Mindebből következően egyértelmű, hogy hulladékgazdálkodási tevékenységet bárki végezhet, a törvény rendelkezéseit bárki megsértheti, így természetes személy is.*

ULTIMA RATIO(?)

A gazdálkodási kötelezettségeket és a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények között számos diszpozíció védi az ökonómiai és ökológiai kettős érdekrendszert. Néhányat kiemelek, melyeket a történeti tényállások gyakorlatban is felhívhatóvá tettek, különösen hazánk közelmúltjában.

Aki az áru kelendőségének felkeltése érdekében nagy nyilvánosság előtt az áru lényeges tulajdonsága tekintetében valótlan tény, vagy valós tény megtévesztésre alkalmas módon állít, illetve az áru lényeges tulajdonságáról megtévesztésre alkalmas tájékoztatást ad, vétséget követ el, és két évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő – írja *A fogyasztó megtévesztése* törvényi tényállása a magyar büntető törvénykönyvben.¹⁷ A (2) bekezdés értelmében **az áru lényeges tulajdonságának minősül** – többek között – az összetétele, használhatósága,

¹⁷Btk. 296/A. § (1) bek.

az egészségre és a környezetre gyakorolt hatása, valamint a kezelése, eredete, az, hogy megfelel-e a jogszabályi előírásoknak. A fogyasztóvédelmi törvényünk értelmében az áru jellegétől és rendeltetésétől függően a címkének tartalmaznia kell az árunak külön jogszabályban meghatározott módon tanúsított környezet-, illetve természetkímélő jellegét (a felhasznált anyagok, az előállítás módja, a használat és a hulladékká válás tekintetében), a külön jogszabályban meghatározott, környezetre és természetre ható veszélyesség jellegét (a felhasznált anyagok, az előállítás módja, a használat és a hulladékká válás tekintetében), illetve a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény és külön jogszabályok alapján fennálló környezetterhelési díj, továbbá termékdíj megfizetésének kötelezettségét.¹⁸ Ha az áru jellege indokolja, a címkének – külön jogszabályban meghatározottak szerint – megfelelő tájékoztatást kell tartalmaznia az áru környezet-, illetve természetkímélő jellegéről, valamint a rendeltetészerű használatával együtt járó, az áru előrelátható használati ideje alatt fennálló, valamint hulladékká válásakor jelentkező veszélyességi tényezőről úgy, hogy a fogyasztó a veszélyt képes legyen felmérni és megtenni az elhárításához szükséges intézkedéseket.¹⁹

A 226/1994 VJ esetben a Gazdasági Versenyhivatal Versenytanácsa az Indoklásban kimondta, hogy a környezetbarát kifejezés mai értelme szerint azt jelenti, hogy a környezetre a jelenleg alkalmazott technológiák közül kevésbé káros. A 252/1994 VJ jogeset értelmében a környezet kifejezés alatt az emberi környezetet, a környezetvédelem alatt pedig azt a tudatos emberi tevékenységet értjük, mely számot vetve az ipari civilizáció környezetet romboló hatásaival, programszerűen törekszik a saját tevékenysége eredményeképpen jelentkező károsító folyamatok megváltoztatására, kevésbé pusztító, a lehetőségek szerint ártalmatlan technológiák, termékek előállítására, használására. Hazánkban a környezetvédelmi reklámjog szempontjából tilos reklámfajták közé sorolhatók a természet-, illetve környezetkárosításra ösztönző reklámok (a gazdasági reklámtevékenységről szóló 1997. évi LVIII. törvény 4. § b)). A 2005. évi Magyar Reklámetikai Kódex értelmében a reklám nem tartalmazhat olyan elemeket, és nem kelthet olyan összhatást, amely az emberi élet, az egészség vagy a testi épség veszélyeztetését, a természetes és épített környezet és a köz- vagy magántulajdon károsítását, az állatok kínzását ösztönzi, támogatja, vagy igazolja (5. cikkely (9) bekezdés). A rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény 10. § (8) bekezdése értelmében a reklám nem ösztönözhet az egészségre, a biztonságra és a környezetre ártalmas magatartásra.

A csödbüntetett²⁰ korábbi – immár hatályon kívül helyezett, és más szöveggel inwertált – (5) bekezdése szerinti elkövetési magatartást realizálta, aki például a felszámolási eljárás és a végelszámolás környezet- és természetvédelmi követelményeiről szóló 106/1995. (IX. 8.) Kormányrendeletnek a felszámolás, illetve végelszámolás alatt álló gazdálkodó szervezetre, illetve vezetőjére, a felszámolóra, illetve végelszámolóra, a felszámolási, illetve végelszámolási eljárásban részt vevő szakértőre kiterjedő, az 1. sz. melléklet szerinti nyilatkozat megtételének a telephely szerint illetékes környezetvédelmi felügyelőség irányában nem tett eleget, és ezzel a felszámolás eredményét részben vagy egészben megghiúsította. A fent írtak kapcsán: az 1997: CLIV. törvény 45. § (1) és (2) bekezdése értelmében a környezet egészségkárosító

¹⁸1997. évi CLV. törvény 10. § (2) bek. f)

¹⁹Uo. (3) bek.

²⁰Btk. 290. §

hatásainak vizsgálata és a megelőzés lehetőségeinek feltárása keretében rendszeresen vizsgálni kell – többek között – az ionizáló és nem ionizáló sugárzások mértékét és egészségkárosító hatását. Az ionizáló sugárzás fogalma mint káros sugárzás – szemben a nem ionizáló sugárzás élettanilag is bizonyítottan jóval kevésbé káros hatásaival – *expressis verbis* szerepel a holland büntető törvénykönyvben (I. Wetboek van Strafrecht 161quater, 161quinquies). A magyar Btk. közbiztonság elleni tényállásai között a 259. § (Közveszélyokozás: „[...] aki sugárzó [...] anyag, energia [...] pusztító hatásának kiváltásával közveszélyt idéz elő, vagy a közveszély elhárítását, avagy következményeinek enyhítését akadályozza, büntettet követ el”), valamint a 264. § (Visszaélés radioaktív anyaggal).

A *Visszaélés ártalmas közfogyasztási cikkel*²¹ közegészség elleni bűncselekmény, de a *Rossz minőségű termék forgalomba hozatala* gazdasági bűncselekmény. Fogyasztóvédelmi törvényünk értelmében a fogyasztóvédelmi hatóság elrendelheti a fogyasztó életére, egészségére, testi épségére veszélyes áru megsemmisítését a környezetvédelmi szempontok figyelembevételével,²² és az eljáró hatóság vezetője elrendelheti az élet, az egészség, a testi épség és a környezet védelme, vagy a fogyasztók széles körét érintő, súlyos kárral fenyegető veszély elhárítása érdekében hozott határozat fellebbezésre tekintet nélkül történő végrehajtását.²³

(A fenti felsorolás nem taxatív jellegű; a tanulmányban szereplő teoretikus definícióalkotás fogalmi megalapozásaként szolgál.)

DE IURE ÉS DE FACTO MEGOLDÁSOK

A termelők és fogyasztók különböző érdekei ellentétbe juthatnak egymással, s noha a helyes viszony egészben magától helyreáll, a kiegyenlítésnek mégis e kettő felett álló, tudatosan eljáró szabályozásra is szüksége van – írja Hegel A jogfilozófia alapvonalai című időskori művének (HEGEL 1821/1971) 236. §-ában. A *Grundlinien* egy univerzálisnak szánt törvénykönyv, melynek megállapításai máig hat(hat)nak. A racsnieffektus elkerülése minden kor gazdasági irányítórendszerének fontos célkitűzése volt – a spenceri körforgásban azonban a leggyakrabban mégsem lehetett elkerülni. Hozzájárult ehhez a fogyasztói magatartás is; főként a globális kérdésekben tájékozatlan vásárlók *Nimby*²⁴-magatartása hatott lesújtóan a gazdasági-környezeti érdekekre. A racsnieffektus valójában kivétel nélkül, etikusnak tetsző jogi eszközök tisztességtelen alkalmazásán, esetleg ad hoc bevezetésén alapult a történelemben. A felső irányítás kényszere gazdasági szükségszerűséget képez le a regulatív eszközrendszerek szintjére. Palliatív mechanizmussal mindig csak ideig-óráig lehetett gazdasági érdekeket védelmezni. És a környezet- és természetvédelem ügyéről ekkorra már régen elfeledkezett fogyasztó és kereskedő, állam és polgára.

Természetesen a környezetvédelem ügyének konstitucionalizálása sokat tett a teória síkján egy ilyen, a környezetre, természetre is károsan kiható effektus elkerüléséért, de a gyakorlat próbáján legtöbbször – szerencsére csak mikroméreteken – elbukik az elv. Ezek a „mikrobukások” intő jelek a jogalkotásnak egy „ökológiaibb”, „zöldebb” szempontú ökonómia megszervezésére, kialakítására. A környezet Alkotmányban

²¹Btk. 279. §

²²1997. évi CLV. tv. 47. § (1) bekezdés d)

²³Uo. 49. § (2) bekezdés

²⁴*Not in my back yard.*

posztulált „egészséges” karakterének konzerválása, ameliorációja az elővigyázatosság – és nem a megelőzés – jogpolitikájának előtérbe helyezésétől függ.

Palliatív megoldások könnyen vezethetnek megelőző helyzetek kialakulásához, mint láttuk ezt például a közeli és távolabbi múlt, hazánkat is súlyosan érintő folyószennyezései kapcsán. A megelőző szituációtól pedig már csak egy kis lépés a környezetveszélyeztetés és a -károsítás beláthatatlan következménye. Politikai és geopolitikai megfontolások inkusztnak a környezetvédelem globális szempontrendszerébe. Ezek alapján helyi környezeti-természeti konfliktusok multinacionálissá szélesedhetnek, mint az üvegházhatású gázokkal kapcsolatos emissziókereskedelem esetén. Megkülönböztethetünk (1) kizárólag szomszéd államokat érintő és (2) kontinentális, valamint (3) ténylegesen globális környezeti szükséghelyzeteket. A megoldás a három esetben más és más. Többféle megoldás kínálkozik az (1) esetben:

- kormányok közti bi-, trilaterális egyeztetések az érintett országok környezetjogászainak bevonásával;
- ugyanez, csak „független” közvetítőkkel: politikusokkal, nemzetközi környezet-szennyezési ügyekben járatos, tapasztalt szakjogászokkal;
- szupranacionális, illetve nemzetközi jogi fórum döntésének indítványozása: akár az egyik, akár az összes érintett fél részéről;
- *bellum omnium contra omnes*.

Az utolsó eset mindenképpen elvetendő, de az első három egyaránt eredményhez vezethet. A kérdés itt is a tér- és időtényező függvénye: (a) a fent említett jogi eszközök eltérő hatékonyságot mutatnak a gyakorlatban, az involvált államok számától függően; (b) a késlekedés fokozhatja a környezeti kár nagyságát, valamint a felek – különösen a kárért felelős – megegyezési hajlandóságát.

A (2) és a (3), fent említett esetben a megoldások ugyanazok, csak a paletta színesedik: tágabb az érintettek köre, s így tágul a segítők személyi köre is. A (2) és (3) esetben tehát *de iure* ugyanazokat a lehetőségeket hívhatjuk fel, de az (1) esethez képest jóval nagyobb az esély a probléma békés és mielőbbi rendezésére.

A jogi megoldások – ahogy az alfejezet címe is sugallja – a tények rostáján felülmárva nyerhetnek létjogosultságot.

Demsetz az országhatárokon kívül ható környezeti károk esetén a nemzetközi egyezményekben foglalt magánjogi rendelkezésekre helyezné a hangsúlyt (DEMSETZ 1967, 347). Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának az ipari balesetek határokon átterjedő hatásaiból eredően a határvizeken okozott károkért viselt polgári jogi felelősségről és kártérítésről szóló Jegyzőkönyvét 2003. május 21-én írta alá Magyarország képviselője 21 másik állammal együtt Kijevben; (később még két állam írta alá). Elsőként az aláírók között, 2004. június 25-én – a 31/2004. (IV. 19.) Országgyűlési határozat alapján – a ratifikációs okiratot letétbe helyezték. Az üzemeltető felelőssége tárgyi. Fegyveres konfliktus, *vis maior*, kötelező állami intézkedés és harmadik személy jogsértése (4. §) szerepel az exkulpációs okok között. A gondatlanul vagy szándékosan kárt okozó személy felelőssége nem korlátozott (5. §). A kár nemcsak élet, testi épség, egészség sérelmét, illetve vagyoni kárt, hanem a balesettel előidézett, akadályozott vízhasználat miatt elmaradt jövedelmet (*lucrum cessans*), a kárelhárításhoz, kárenyhítéshez és az *in integrum restitutio*hoz szükséges költségeket is magában foglalja. Az üzemeltetőnek pénzügyi biztosítékkal és biztosítással kell rendelkeznie az esetleges károk esetére. A Jegyzőkönyv és az EU-szabályozás viszonyát illetően

egy eljárási kérdések tekintetében az Európai Unió tagállamaira, illetve bíróságaira vonatkozóan a Jegyzőkönyvvel szemben az uniós jogszabályok alkalmazását írja elő (20. §). (Lásd a 35/2004/EK parlamenti és tanácsi irányelvet!)

„Az erkölcsi törvény arra kötelezi az embereket, akik állatok, hogy másképpen éljenek, mint az állatok, ami kétségtelenül nehézségekkel jár, hanem emellett tetszeleg nekik [...]” - írja Anatole France *A pingvinek szigetében* (FRANCE 1956, 56).

ÖSSZEZÉS

A megújuló energiaforrás mint ökonomiai szabályozó, a közérdek és a jogellenesség koincidenziája, a büntetőjog mint *ultima ratio*, valamint a *de iure* és *de facto* megoldások egyaránt az ökonómia és ökológia társadalmi kódoltságára világítottak rá a fenti alfejezetekben.

A környezet- és természetvédelem gazdasági jogi aspektusból magán- és közjogi megoldások vegyes alkalmazásával kontemplálható. A közérdek és a gazdasági érdek, a magánérdekű és a nemzetgazdasági jelentőségű értékrendszerek hálózata átszövi jelen korunk társadalmát. A vegyes megoldások kínálják a megfelelő „védelmi rendszert” az össztársadalmi környezetvédelmi értékmegőrzéshez.

A büntetőjog *ultima ratio* jellege elenyészni látszik, de ehhez még hosszú folyamat fog elvezetni: a büntetőszankció-rendszer helyettesíthetősége más eszközökkel, a kriminalizálás megreformálása, a szankciók testreszabása egyaránt nélkülözhetetlenek. Addig is Damoklesz kardjaként intik a gazdaság környezethasználó szereplőit szociális magatartásra.

A közigazgatási jogi módszerekkel becsatornázott magánjogi normatív háttéranyag nyújtja (nyújthatja) a gazdasági környezetjog etikainorma-adekvát bázisát. Az étosz pluralizmusa ezen is lazíthat. Az olyan – korábban metajurisztikusnak számító – eszközök, mint a Magyar Reklámetikai Kódex legalizálása²⁵ új szint vihet a *társadalom contra állami beavatkozás* Say-dogmatikus szemléletmódjába.

Az ökonomiai és az ökológiai faktorok a *környezetbarát-környezetszennyező* bináris kód jelentései köré fűzhetők fel:

- gazdaságos és környezetbarát mint az abszolút pozitív sarokpont;
- gazdaságos, de környezetszennyező mint a merkantil szellemiség inkarnációja;
- ökonomiailag nem éppen előnyös, de feltétlenül környezetbarát mint pozitív utópia;
- valamint a mind ökonomiai, mind pedig ökológiai aspektusból elvetendő, mely semmiképpen sem elfogadható megoldás.

Ez a kategorizálás plauzibilisnek tűnhet – a valóságban mégis jóval árnyaltabb képpel találkozunk. A négyes felosztás hatványozódik: tizenhat, vagy még annál is több megoldási kulcs adódik a valóság agnosztikus véletlenszerűségében.

A gazdasági fejlődés gyorsul, így a természeti kincsek is gyorsuló ütemben apadnak. Újabb energiaforrások jelenthetik az egérutat a jövő társadalmának; de ezek is elenyésznek előbb-utóbb. A *The Limits to Growth* (MEADOWS 1972)²⁶ szellemisége újabb és újabb, végső soron elkerülhető kataklizmákat fest elénk. A megoldás az emberi

²⁵ Lásd az elektronikus kereskedelmi szolgáltatások, valamint az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások egyes kérdéseiről szóló 2001. évi CVIII. tv. 5. § (2) bek. e); 14/A. §; 15/A. §.

²⁶ Jelentés a Római Klub számára. 1973-ban olajválság tört ki. E kettő közötti szoros összefüggés nem bizonyított; 1999-ben írt, *Kiteljesedés és integrizmus* című tanulmányomban (JULESZ 1999, 88–102) foglalkoztam ezzel a kérdéssel.

fantáziában rejlik. A jogfejlődés pedig nem csupán a jogszabályszovegek módosítását kell, hogy jelentse, hanem újabb jogforrások beemelését is a sánc mögé. Ahonnan jog mellett többértékű étoszt is meríthet a XXI. század gazdálkodó-globalizálódó emberisége.

Másféle osztályozási szempontrendszer mentén haladva más és más nézőpontokból újabb és újabb szempontokra derülhet fény. Így vizsgálhatjuk a gazdasági büntetőjog és a közigazgatási jog, valamint a magánjog egymást fejlesztő-kiegészítő viszonyrendszerét. A közigazgatási jog eszköztrendszerén keresztül beavatkozik a keynesi állam a gazdaság magánjogi terrénumába, mely részben kanalizálja az ökonomiai nézőpontot, ugyanakkor teljesen elveti egy perpetuum mobile módjára működő társadalom kialakulásának lehetőségét. A *Brave New World* utópia azonban a maga indiánrezervátumával már régen eljött. Így:

- gazdasági magánjog közigazgatási jogi kontrollal mint reális lehetőség;
- gazdasági magánjog büntetőjogi kontrollal mint az ökonomiai liberalizmus és az *ultima ratio* kettősének jelenleg elképzelhetetlennek látszó megoldása;
- gazdasági magánjog mindenféle közjogi kontroll nélkül, mint az igazi „éjjeliőr”-állam talán egyszer megvalósuló utópiája;
- végezetül a gazdaság kettős, adminisztratív (közigazgatási) és pónalizáló kontroll alatt tartása, melyben az utóbbi visszacsatolás *ultima ratió*ként fungál.

A negyedik francia bekezdés létező megoldás. A hibáit így már nemcsak előre láthatjuk, de tapasztalhatjuk is. Empirizmust nélkülöző extrapolációval a többi francia bekezdés negatív visszacsatolásai is felderíthetők. A végső megoldások száma itt is hatványozódik, akár csak az előző kategorizálás esetén.

„[...] az ember az élőlények lépcsőzetén egyelőre még alacsony fokot foglal el [...] mondjuk, hogy a féregtől az emberig [...] csak öt fok van [...] S fejlődött is ez az anyag, míg elérte alakjában és létében ezt az ötödik fokot, míg átalakult ezzé az állattá, amely gyilkol, rabol, hazudik, de amely mégis meg tudja írni a *Divina Commediát* [...]” – írja Pirandello a *Mattia Pascal két életében* (PIRANDELLO 1975, 113).

IRODALOM

- DEMSETZ, Harold 1967. Toward a Theory of Property Right. *American Economic Review*, május, 347.
- FRANCE, Anatole 1956. *A pingvinek szigete*. Ford.: Bölöni György. Budapest: Magvető.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1821/1971. *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- JULESZ Máté 1999. Kiteljesedés és integrizmus. *Európai szemmel* 2–3, 88–102.
- MEADOWS, Dennis L. et al. 1972. *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- ÖTVÖS Zoltán 2007. Energia: mi lesz az olajkorszak után? *Népszabadság*, július 16., 19.
- PIRANDELLO, Luigi 1975. *Mattia Pascal két élete*. Ford.: Déry Tibor. Budapest: Európa.